

KUL MESUD'UN *KELİLE VE DİMNE* TERCÜMESİNDE BAZI ARKAİK KELİME VE YAPILAR ÜZERİNE

On the Arabic Words and Structures on *Kelile Dimne* Translation by Kul Mesud

Ahmet NAHMEDOV*

Özet

Kul Mesud'un *Kelile ve Dimne* Tercümesi Türk Dili açısından pek çok ilginç örnek, arkaik kelime ve yapı içermektedir. Makalede, daha önceki çalışmalarda yanlış algılanmış veya başka bir kelimeye benzerliği yüzünden yanlış okunmuş bazı örnekler ele alınmakta, dönemin eserlerinden, Karahanlı ve Eski Uygur metinlerinden de örnekler verilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Özellikle, *keō/kedh* kelimesine **-dAn** pekiştirme eki getirilerek oluşturulan *kezden/bir kezden* (iyice, adamakıllı, tamamen, sağlam bir şekilde) zarfı, *gögsire kak-*, *yüzire ur-* gibi deyimlerde **-rA** yön gösterme ekinin kullanılması, *uyan-* fiili ile karıştırılan *oyan-* (gömmek, defnetmek) kelimesi vb. ilginçtir.

Anahtar kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, *Kelile ve Dimne*, Kul Mesud.

Abstract

Kelile and Dimne translation of Kul Mesud contains many interesting samples, archaic words and structures of Turkish Language. Some samples which have been misinterpreted in previous studies or misread because of their similarity to another word, are covered in this article, and these samples are attempted to be explained by giving examples from Karahanli and Old Uighur texts among the works of the era. Especially the adverb *kezden/bir kezden* (completely, properly, fully, and toughly) which is derived by adding the inflectional suffix **-dAn** to *keō/kedh* word, the use of the direction suffix **-rA** in idioms like *gögsire kak-*, *yüzire ur-* and the word *oyan-* (to bury, to entomb) which is mistaken with the verb *uyan-* etc. are interesting.

Key words: Old Anatolian Turkish, *Kelile and Dinme*, Kul Mesud.

Kelile ve Dimne ortaya çıktığı günden itibaren pek çok dile çevrilmiş, bir ülkeden diğerine geçerek ünlenmiş, birçok halkın sözlü ve yazılı edebiyatını etkilemiştir.

İran hükümdarı Hüsrev Anuşirevan (M.S.531-579) döneminde Hindistan'dan getirilerek Orta Fars (Pehlevî) diline tercüme edilen bu eser (Hintçe Karataka ve Damanaka) ilk önce 570 yılında Süryaniceye, daha sonra da İbnü'l-Mukaffa (721-757) tarafından Arapçaya çevriliyor. İlginçtir ki eserin hem İran'a getirilen Hintçe orijinali hem de Orta Farsçaya yapılan ilk tercümesi kaybolmuş, Süryaniceye yapılan tercüme unutulmuş, İbnü'l-Mukaffa tercümesi orijinalin yerine geçerek tüm dillere yapılan çeviriler için kaynak teşkil etmiştir. Eser 11. yy.'da Yunancaya, 12 yy.'da Eski Slavcaya, 13. yy.'da İbraniceye, yine aynı dönemde Latinceye çevrilmiş, bu dil aracılığıyla da Avrupa edebiyatlarını etkilemiştir.

* Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

10. asırdan başlayarak gerek Farsça gerekse de Arapça yapılan manzum tercümeleler pek başarılı olmamış, daha sonraki yüzyıllarda Türkçeye yapılan manzum çeviriler de – örneğin, I. Murad (1326-1389) adına Cevherî'nin yaptığı manzum çeviri – bunlarla aynı kaderi paylaşmıştır.

Türkçe de dahil olmak üzere pek çok çeviri 12.yy.'da Gazne hükümdarı Behram Şah (1160-1186) adına Nasrullah bin Muhammed bin Abdü'l-Hamid Ebü'l-Meali tarafından yapılan Farsça mensur tercümeyle (H.536/M.1143) dayanmaktadır.¹

Çalışmamızda ele alacağımız tercüme Aydınoğulları'ndan Umur Bey (1309-1348) için Kul Mesud tarafından yapılmıştır ve Eski Anadolu Türkçesinin en iyi nesir örneklerinden birisini oluşturmaktadır.²

Kelile ve Dimne Tercümesi yazıldığı dönem itibariyle oldukça çok arkaik kelime ve şekiller içermektedir. Bu yazıda bunlardan bazıları üzerinde duracağız.

Kezden: Metinde pek çok yerde geçen bu kelime hiçbir sözlükte bulunmamakla birlikte geçtiği metinlerde genelde yanlış anlaşılmış ve *kez* – “defa, kez” olarak algılanmıştır. Oysa bu anlam cümlelerin genel dokusuna kesinlikle uymamaktadır.

*Ve ôakîmler eyitmîşlerdür kim, pÂõîşÂh gerekdür kim kendü úulluúçuların şefauátundan ve eyelüğinden şöyle maörým eylemeye kim **bir kezden** ümîö keseler, pÂõîşÂhuñ düşmenlerine varmaâa meyl ideler (42a/4-5)*

*Çün böyledür, ol kişi geñez olmaz kim, úaçan mekr ıssı ôÂlimler arúa birikdüre ve **bir kezden** úaâid ideler, tîz ôafer bulalar ve helÂk eyleyeler. (48a/1-2)*

***Bir kezden** yapışdılar ve ol deveyi pÂre pÂre úldılar. (50a/6)*

*Pes bÿzîneler **bir kezden** segridiler, ol úuşı pÂre pÂre úldılar. (55b/7-8)*

*Pes úaçan dÂneyi gördiler, àÂfil oldılar ve hiç iótiyÂusuz aşaa indiler, úamusu **bir kezden** duzaâa dutıldılar. (78b/9 – 79a/1)*

*Ol urduâum sıçanlarçündür kim **bir kezden** àÂlib olmuşdur ve ne kim úorısam, yirler. (85a/14-15)*

*Pes düşmanuñ gönlin ele getürmeği terk eylemeye, **bir kezden** distlüú úamaem andan kesmeği revÂ görmeye. (140b/3-4)*

Kezden şekli Kul Mesud'un çağdaşı Şeyhoğlu Mustafa'nın *Öurşîd-nâme* eserinde de geçmekte ve sözlük kısmında “kez, defa” olarak açıklanmaktadır:

Bunu yazmış ki i şâh-ı Cem-âbâd

*Bilişüz itme **bir kezden** bizi yâd*

¹ Tercümeleler için bkz.: **Kelile ve Dimne**. Farsça'dan tercüme, önsöz ve açıklamalar Rahim Sultanov, Bakü 1982, s.6-32; Agah Sırrı Levend, “Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız”, **TDAY-Belleten 1963**, Ankara 1988, s. 108-110.

² İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Bölümünde 1897 numarada kayıtlı yazma nüsha kullanılmıştır. Makalede vereceğimiz örneklerde parantez içinde varak ve satır gösterilecektir.

Eger bir kezden âheng eyleyeler

Bizimle cidd ile ceng eyleyeler³

Yine aynı yazarın *Marzubân-nâme* Tercümesinde altı defa geçen bu kelime **gezden** olarak transkribe edilmiş ve iki örnek için “birden, birdenbire”, dört örnek için “kez, defa, kere” açıklaması yapılmıştır:

eger ben böyleyidiğün bilsen bir gezden gelüridüm. (Marzubân-nâme, 6a-6)

Çyn ördek Ânı işitdi, dâürü bir gezden incindi. (Marzubân-nâme, 14b-7)

Uluları dîv-i gâv-pây úatına geldiler, bir gezden feryâê úlub çâürîşdular. (Marzubân-nâme, 19a-6)

cihan bir gezden ana uya. (Marzubân-nâme, 19a-8)⁴

Örneklerden de görüldüğü üzere, her üç eserde de bu kelimenin anlamı “iyice, adamakıllı, tamamen, sağlam bir şekilde” olmalıdır.

Besim Atalay *ked/kehd* kelimesini “Bir şeyi anlatmakta obartma ve pekitme istenirse kullanılan edat” veya “Obartma, pekitme bildiren edat” olarak açıklamaktadır.⁵

Eski Türkçenin Sözlüğü’nde *keō/kehd* için Kutadgu Bilig’e dayanan iki anlam verilmektedir: 1. Sağlam, iyice, tamamen ve 2. Özel, seçkin.⁶

Kutb’un *Hüsrev ü Şirin* tercümesinde *keō/kehd* “iyi” anlamında kullanılmakta ve eş anlamlısı olarak *ezgü-yig-yağşı* kelimeleri verilmektedir.⁷

13. yy. abidelerinden *Kıssa-i Yusuf*’ta geçen *ked banu* “güzel, seçkin, muhteşem hanım” anlamındadır.⁸ Aynı kullanım *Kelile ve Dimne*’de de karşımıza çıkmaktadır:

Keō banu selâm ve taóiyyat degürür ve eydür, eger bu sâeat kendü cemâliñle bizi úonuúlayasın, hiç saña öiyân olmaya. (209a/1)

Ked – kehd/keō – key/gey sıralamasında sonuncu sırada bulunan *key/gey* Eski Anadolu Türkçesi’nde farklı anlamlarda daha sık kullanıma sahiptir. Yeni Tarama Sözlüğü bu kelimenin dört anlamını vermektedir: 1.Çok, pek, gayet, pek çok. 2. İyi, iyice, hakkıyla. 3. Uygun, layık, muvafık, doğru, yerinde. 4. Büyük, muhteşem.⁹ Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bu kelime daha fazla ilk anlamıyla kullanılmaktadır.

Bu kelime *Kelile ve Dimne* eserinde *bir kezden* şekliyle toplam 18 defa geçmektedir. Yukarıda verdiğimiz örneklerden de görüldüğü üzere bunlar zarf olup “iyice, adamakıllı, tamamen, sağlam bir

³ Şeyhoğlu Mustafa, *Öürşid-nâme (Öürşid ü Feraóşâd) İnceleme-Metin-Sözlük- Konu Dizini*, Haz. Hüseyin Ayan, Erzurum 1979, s. 292, 328.

⁴ Sadru’ d-din Şeyhoğlu, *Marzubân-nâme Tercümesi*. İnceleme-Metin- Sözlük-Tıpkıbasım. Haz. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Ankara 1973.

⁵ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Yazan: Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1986, s. 292.

⁶ *Drevnetyurkskiy Slovar/ Eski Türkçenin Sözlüğü*, Haz.: V.M.Nadelyayev, D.M.Nasilov, E.R.Tenişev, A. M. Şerbak, Leningrad 1969, s. 293.

⁷ Bkz. Nacip E.N. *İssledovaniya Po İstorii Tyurkskih Yazkov XI-XIV vv./ 11.-14. yy. Türk Dilleri Üzerine Araştırmalar*, Moskova 1989, s.133.

⁸ Nacip E.N., *age*, s.73

⁹ *Yeni Tarama Sözlüğü*, Düzenleyen: Cem Dilçin, TDK Yayınları, Ankara 1983, s.136.

şekilde” anlamında kullanılmaktadır. Sadece iki örnekte “bir defada” anlamına yakın bir kullanım sezilmektedir:

Ol yigrekdiür kim kiri dutam, bir kezden alam gidem. (9b/6)

Dimne eyitdi: Sulüân òÀãekileri ve úadım úulluúçları ol mertebeyi ve menzili oldu olaldan ve bir kezden bulmadılar, belkım azın azın dürişmek ve ayaú ayaú aàmaú ve cehdlú úlmaàüle ol dereceyi buldılar. (27b/5-7)

Kelile ve Dimne ’de karşımıza çıkan *kezden* şekli eski *kedh/keö* kelimesine **-dAn** zarf pekiştirme ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Bu ek yardımıyla yapılan zarflar Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde de görülmektedir: *Aniden, yavaştan, doğrudan* vb. Özellikle Azerbaycan Türkçesinde hem sıfat hem de zarf olarak kullanılan kelimelere **-dAn** ekinin getirilmesiyle oluşan zarflar fonksiyonel açıdan Eski Anadolu Türkçesi’ndeki kulanımla aynıdır. *Berk* (sert, katı, sağlam): *Berkden gışgırdı.* – Yüksek sesle bağırıldı. *Vedrenin ipini berkden dartdı.* – Kovanın ipini sertçe çekti. *Her* (her, her bir): *Herden başını galdırıp ona bahurdı.* – Ara sıra kafasını kaldırıp ona bakıyordu.

Deñek: Anadolu ağzlarında bu kelimenin hem d’li (*degek, devek, digek*) hem de t’li (*tenek, tevek, tefek, tegek, tegeg, teyek, teğek, teyik, tiyek, tevenk, teğ*) şekillerine rastlamaktayız. Bu çeşitli varyantlar “asma filizi veya dalı, asma kütüğü, kabak veya salatalık gibi bitkilerin uzamış filizleri” anlamında kullanılmaktadır.¹⁰ Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde geçen ve kef’le yazılan bu kelime uzmanlarca genelde ağzların da etkisiyle *degek* olarak okunmaktadır. Sivas’ın Gürün ağzında ve Azerbaycan Türkçesinde “tenek” şeklinde korunmuş olan bu kelime asma bitkisi için kullanılmaktadır. *Kelile ve Dimne* ’de Eski Anadolu Türkçesi’ndeki t > d değişimine uygun olarak *deñek* şeklinde görülmektedir.

Pes pÀõişÀhlar kendü yaúinlerin öiş dutar olur, nite kim üzüm deñegi şol yaúundaú aàaca sarmaşur, şol uraúdaú yimişlii aàaca sarmaşmaz. (27b/4-5)

Prof. Dr. Muharrem Ergin’in Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin okunmasında Azerbaycan Türkçesini temel aldığını da göz önünde bulundurursak bu kelimenin *deñek* olarak okunması gerekmektedir.

Derece: Arapça “derece” kelimesine benzerliği yüzünden bu kelimeyle karıştırılmış ve yanlış anlamlandırılmıştır. *Kelile ve Dimne*’de altı kez geçen bu kelime, örneklerden de görüleceği üzere “pencere” anlamındadır ve Farsça *deriçe* (küçük kapı, pencere) kelimesinin Türkçeleştirilmiş şekli olduğu muhtemeldir. Yazar yine Farsça olan “pencere” kelimesini hiç kullanmamıştır:

Nitekim biregü bir ev yapa, anda dereceler úosa, àaraøı ol olsa kim müéeöõin ÀvÀzın işide, elbette anuñ tebaèında güneş nýrı giriüb rýşenlú dauú óÀãıl olur. (11b/2-3)

ay aydın giceler olcaú varurdum bay kişileriñ evi üstine çúaridüm, derecelerine gelüridüm kim ay şuelesi ev içine düşmiş olurdu... (13b/2-4)

Çün gördi kim ev içinden söz ve óareket eãeri müniúatiè oldu, uyıldılar diyüb dereceye geldi, yidi kez “şevlem şevlem” didi, ayaàın dereceden aşıaàa sarútdı, boynu üstine düşdi. (13b/7-9)

zırh delici oúlar kim yolu cÀnlar derecesine úarşudur... (218b/1-2)

¹⁰ Yeni Tarama Sözlüğü, s. 62; Derleme Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara 1973, s. 3878, 3859, 3901 vd.

Ve ben uşbu söz derecesin açdum, tÀ kim sen daòt söze giresin. (227b/5-6)

Anadolu ağzlarında bulunan *derece/terece* kelimesi “eski evlerde kalın duvarları oyarak yapılan ve ufak tefek şeyler koymaya yarayan göz, hücre” anlamındadır.¹¹ Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde genelde Kıpçak kökenli kişilerce (ör. Kırım göçmenleri) “pencere” için *tereze, terze, terzen, tireze* kullanılmaktadır.¹² Aynı kelimeyi çağdaş Kıpçak ve Karluk lehçelerinde de görmek mümkün: Başkurtça *tezre*, Kazak, Kırgız ve Tatarca *tereze*, Özbekçe *dereze*.¹³

Gögsire kak- : *Kelile ve Dimne*'de karşılaştığımız ilginç kullanımlardan birisi de eski yön gösterme eki *-rA*'nın bulunduğu örneklerdir. Önceleri bir çekim eki olan *-rA*'nın sonradan klişeleşerek yapım ekine dönüştüğü hususunda bilim adamları da hemfikirdir. Bu konuda Muharrem Ergin şöyle yazmaktadır: “Kelime gruplarında ve cümlede fiilin kendi yönünde yapıldığını göstermek için isim yön gösterme hâline girer. Bu hâlin ekleri yön ekleridir. Şu halde yön ekleri fiilin cereyan ettiği yönü gösterir. Yön ekleri aslında ismi fiile bağlayan eklerdendir. Buldukları kelime zarf olarak kullanılır.”

“Fakat bütün bunlar yön eklerinin çekim eki hâlinde bulunduğu zamanlar için söylenebilecek sözlerdir. Yön ekleri Türkçede sonradan çekim ekliğinden tamamiyle çıkmış ve sayılı kelimelerin bünyesinde tam bir yapım eki gibi klişeleşip kalmıştır. Çekim eki olarak her türlü hususiyetlerini ve canlılıklarını kabetmişlerdir. Zaten canlı oldukları devirlerde de ancak yönle ilgili yer ve zaman isimlerinde kullanılırlardı.”¹⁴

Kaynaklarda geçen örnekler de *sonra, taşra, üzere, üzre, içre* gibi birkaç kelimeyle sınırlıdır. *Kelile ve Dimne*'de karşımıza çıkan örnekler henüz 14. yy.'da bu ekin tümüyle klişeleşmediğini ve çekim eki olarak kullanılmaya devam ettiğini göstermesi açısından dikkate şayandır:

Ve seniñ luıfuñdan daú müriüvetüñden lÀyuú ve revÀ degüldür kim saña yaúñluú istemek yolunu ardumda úoyam ve sen benden yüz döndüresin ve red eylemek eli birle beni gögsire úaúasın kim, seniñ görklü áfatuñı ve eyü ölüüñü ve sîretüñi zamÀne baña gösterdi. (81b/2-4)

Nitekim ol sıçan kim güneşi ve buludı ve yili ve úaú aña er almaúçün èarø eylediler, red eliyle dükelin gögsire urdı ve sovuú suyile úamusın yüzire urdı ve bir sıçan kim kendü cinsiyidi, erlige begendi. (117a/1-2)

İy ebleh, göñli bir kişiye baálarsın kim, red eylemek eli birle biñ biñ devletli pÀõişÀhu gögsire úaúadı. (214a/7-8)

Metinde iki kez *gögsire kak-* ve bir kez de *gögsire ur-* şeklinde geçen bu kullanım *red eylemek eli birle* veya *red eliyle* terkipleriyle bir arada kullanılarak “bir şeyi kabul etmemek, reddetmek” anlamında bir deyim oluşturmuştur. Bugün bu deyim “elinin tersiyle itmek” (reddetmek, kabul etmemek) şeklinde dilimizde yaşamaktadır.

“*Sovuú suyile úamusın yüzire urdı*” da bir deyim olup bugün kullandığımız “bir şeyin üstüne bir bardak soğuk su içmek” (o işten umudunu kesmek, o işin olacağına inanmamak, o işten vazgeçmek)

¹¹ Bkz. *Derleme Sözlüğü*, s. 1432, 3889.

¹² Bkz. *Derleme Sözlüğü*, s. 3890.

¹³ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, I, Kültür bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 698-699.

¹⁴ Ergin, Prof.Dr. Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yay., 15. Baskı, İstanbul 1986, s.241-242.

deyimiyle yakın anlam taşımaktadır. Metinde bu deyimın anlamı “Birisine bir işin olmayacağını söylemek”tir.

Gögs-i-re ve *yiiz-i-re* olarak ayırabileceğimiz bu örneklerde *gögs(gögiis)* ve *yiiz* isim kökü, *-i* iyelik eki ve *-re* yön ekidir.

Türk dili açısından pek çok ilginç örnekler, arkaik kelime ve yapı içeren *Kelile ve Dimne* Tercümesinden sadece birkaç örnek vermekle yetindik. Tam metnini yayınlamayı düşündüğümüz bu eser arkaik kelimeler dışında gramer yapıları, eş ve zıt anlamlı kelimeler, deyim ve atasözleri, sentaks ve üslup özellikleri açısından da zengin malzeme ihtiva etmektedir.

Kaynaklar

- 📖 **Kelile ve Dimne**, Farsça’dan tercüme, önsöz ve açıklamalar Rahim Sultanov, Bakü 1982.
- 📖 LEVEND, Agah Sırrı, Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız. – **TDAY-Belleten 1963**, Ankara, 1988.
- 📖 ŞEYHOĞLU Mustafa, **Öürşid-nâme (Öürşid ü Feraoşâd) İnceleme-Metin-Sözlük- Konu Dizini**, Haz. Hüseyin Ayan, Erzurum, 1979.
- 📖 Sadru’-d-din Şeyhoğlu, **Marzubân-nâme Tercümesi**. İnceleme-Metin- Sözlük-Tıpkıbasım. Hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Ankara 1973.
- 📖 **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini**, Yazan: Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1986.
- 📖 **Drevnetyurkskiy Slovar/ Eski Türkçenin Sözlüğü**, Haz.: V. M. Nadelyayev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şerbak, Leningrad 1969.
- 📖 NACİP E. N. **İssledovaniya Po İstorii Tyurkskih Yazıkov XI-XIV vv./ 11.-14. yy. Türk Dilleri Üzerine Araştırmalar**, Moskova 1989.
- 📖 **Yeni Tarama Sözlüğü**, Düzenleyen: Cem Dilçin, TDK Yayınları, Ankara 1983.
- 📖 **Derleme Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 1973.
- 📖 **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- 📖 ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Boğaziçi Yayınları, 15. Baskı, İstanbul 1986.